

Проблема Криму в період гетьманування Павла Скоропадського

Проаналізовані основні заходи, які здійснювались урядом Павла Скоропадського з метою приєднання Криму до Української Держави.

Ключові слова: Українська Держава, Павло Скоропадський, зовнішня політика, Кримське питання.

Максим Гедин. Проблема Крыма в период гетманства Павла Скоропадского

Проанализированы основные мероприятия, которые проводились правительством Павла Скоропадского с целью присоединения Крыма к Украинской Державе.

Ключевые слова: Украинская Держава, Павел Скоропадский, внешняя политика, Крымская проблема.

Maxim Gedin. The problem of Crimea in the period of Pavel Skoropadsky' hetmanate

Analyzed the main activities that were held by Pavel Skoropadsky' government with a purpose of the affiliation Crimea to the Ukrainian State.

Keywords: the Ukrainian State, Pavel Skoropadsky, foreign affairs, Crimean issue.

Проблема місця Криму в українській історії, культурі, економіці та політиці тривалий час обговорюється вченими і суспільно-політичними діячами. Це пов'язано з тим, що з давніх часів Крим був важливою віссю міжнародних стосунків, а також об'єктом геополітичних інтересів багатьох держав і народів. Більшість тутешніх проблем соціального, культурного, національно-політичного та економічного характеру пов'язано як раз із надзвичайно вигідним географічним розташуванням Кримського півострова.

Тривалий час в історичній науці побутувала думка, що вперше статус автономії Крим отримав у першій половині ХХ століття, коли 18 жовтня 1921 року було утворено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РРФСР, яка проіснувала до 1945 року і була перетворена на Кримську область у складі РРФСР [9, с.6]. Однак, на сьогоднішній день відомо, що в часи Української Держави, гетьману Павлу Скоропадському і його дипломатичній службі фактично вдалося домогтися утвердження на міжнародному рівні Криму як автономної частини гетьманату.

До вивчення кримської проблеми 1918 року зверталися у своїх наукових роботах ряд вітчизняних вчених. Серед них необхідно виділити історика В.М. Матвієнко [13], який, аналізуючи в своїх працях питання самовизначення Криму в 1918 році, дійшов висновку про доцільність та ефективність політики Гетьманату у визначенні державної приналежності Криму. Однак, констатуючи залежність успішного для Києва розв'язання кримського питання від загальної європейської військово-політичної ситуації, автор лише у загальних рисах окреслює політику Німеччини з кримської проблеми, не вдаючись до її детального аналізу.

П.П. Гай-Нижник [2] у низці наукових праць досліджував Кримський вектор зовнішньої політики гетьмана П.Скоропадського. Зокрема, історик обґрунтовував доцільність економічної блокади Криму, визначаючи, що у підсумку цей захід Української Держави призвів до значно поступливішої позиції новоствореного Кримського уряду. Натомість, дослідник не достатньо уваги приділяв аналізу підходів Німеччини щодо вирішення Кримської проблеми, а також не вивчав переговорний процес напередодні включення Криму до складу Української Держави на правах автономії.

Український історик В.І. Сергійчук опублікував низку українських та німецьких документів, які стосуються переговорів між українським та кримським урядами в 1917–1918 рр. [17;18]. В своїх наукових працях вчений приходив до висновку, що кримський крайовий уряд під тиском Берліна змушений був почати переговори про встановлення суверенітету України над півостровом, і тільки розвиток ситуації на Західному фронті та у Німеччині в цілому дозволив кримському уряду вийти з попередніх домовленостей та оголосити про перехід під юрисдикцію Добровольчої армії. В той же час, дослідник не вдається до аналізу заходів, які здійснював П.Скоропадський для вирішення проблеми територіальної приналежності Криму.

Пропонована стаття має на меті висвітлення підходів, спроб і результатів визначення статусу Криму напередодні та за часів гетьманату П.Скоропадського, враховуючи внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, що виникла внаслідок розпаду колишньої єдиної Російської імперії, державного самовизначення України і необхідності її вступу в відносини з новоутвореними

державними одиницями для врегулювання багатьох проблем державного будівництва.

В часи національно-визвольної боротьби за українську державність 1917–1921 рр., яка базувалася на певних історичних концепціях легітимізації державних кордонів (М.Грушевського, В.Липинського), «кримське питання» (а точніше – проблема територіальної приналежності Криму) поставало особливо гостро. Необхідність остаточного вирішення цієї проблеми була пов'язана з тим, що Крим «вписувався» в адміністративно-територіальній устрій України. Цьому сприяли природо-кліматичні умови, особливості географічного розташування і частка українців, яка тут проживала [3, с.159].

З іншого боку, з кінця XVIII століття і до революції 1917 року, Крим став важливою військовою і економічною базою російських геополітичних інтересів. Більш того, на переконання представників білого руху і більшовиків Кримський півострів був невід'ємною частиною Росії. У цьому контексті важливими є переконання професора Гарвардського університету Р.Шпорлюка про те, що з часів «освоєння Півдня» у російській національній свідомості завоювання Чорноморського узбережжя та Криму сприймалося у світлі військової величі держави [17, с.8]. В той же час, як зазначав Р.Шпорлюк, в українській національній свідомості, навпаки, історія кримських земель починалася кількома століттями раніше, і, крім того, була історією народу, народних війн і народного освоєння території [17, с.9].

Центральна Рада займала непослідовну позицію щодо територіальної приналежності Криму. Проблеми визначення українських державних кордонів, які постали фактично одразу після створення цього національно-політичного органу, виробили у його діячів надзвичайно делікатне ставлення щодо «кримського питання». Так, у рефераті одного з провідних діячів Центральної Ради Ф.Магушевського «Права національних меншостей», прочитаному на Всеукраїнському національному конгресі у Києві 6 квітня 1917 року, крім проблеми забезпечення прав національних меншин, зазначалося, що «Україною ми називаємо край, заселений українським народом; край, до складу якого входить вісім губернь: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Чернігівська...» [10, с.151]. Із Таврійської губернії, згідно адміністративного поділу колишньої Російської імперії, Ф.Магушевський відносив до України 3 повіти – Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський [10, с.152]. Таким чином, безпосередньо Крим, у межах Сімферопольського, Євпаторійського, Перекопського, Ялтинського і Феодосійського повітів Таврійської губернії, на думку Ф.Магушевського та інших доповідачів національного конгресу, не позначався як українська етнічна територія [10, с.153].

Починаючи з лютого 1918 року, на зовнішньополітичній арені керманичі Української Народної Республіки і її нового уряду – Ради Народних Міністрів, змінили позицію щодо Кримського питання. На підставі підписаного 27 січня (9 лютого) 1918 року у Бересті–Литовському мирного договору з країнами Четверного союзу, українські дипломати під час перемовин із російською стороною сподівалися вирішити «кримське питання» на свою користь. 14 лютого 1918 року проблема Криму обговорювалася на засіданні Ради Народних Міністрів УНР, де було зазначено, що РСФФР треба висунути умови, аби Крим залишався під впливом України. Крім того, передбачалося довести більшовикам, що «Весь флот (також і торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні» [16, арк.25–25зв]. Однак, в ухваленому Центральною Радою від 6 березня 1918 року законі про адміністративно-територіальний поділ УНР, Крим не вважався її державною територією [1, с.37].

Проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р., та прихід до влади консервативних сил на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським, змінили ставлення нового українського уряду до проблеми Криму. Гетьману Павлу Скоропадському було властиве розуміння того, що Україна має бути сильною державою, яка повинна міцно закріпитись на узбережжі Чорного моря, що було опановане українцями внаслідок тривалої військової боротьби козачтва проти колонізаційної експансії [15, с.517]. Це завдання можливо було виконати в тому числі шляхом остаточного приєднання Криму до Української Держави. Зокрема, міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Дорошенко заявляв, що питання приєднання Криму до України потребує термінового вирішення на найвищому рівні [7, с.156].

Важливість вирішення для України кримського питання мало не лише політично-державницький, національний, воєнний, а й економічний підтекст. Кримський півострів був важливим торгівельним шляхом, на якому розвивалися виноградарство, рибальство, малися сольові запаси тощо. Крім того, Крим був важливою ланкою інфраструктури південно-українського (причорноморського) господарства, відхід якого від загальноукраїнської між-

портової мережі створював би небезпеку для розв'язку та зв'язку, зокрема, таких портів як Одеса та Маріуполь [14, с.56].

Питання державної приналежності Криму з міжнародно-правового погляду було вкрай суперечливим. Ситуація ускладнювалася тим, що УНР офіційно поставила питання перед Німеччиною про свій суверенітет над Кримом тільки 27 квітня 1918 року [1, с.41]. До того часу Німеччина на підставі Берестейського мирного договору виходила з того, що Крим не входить до складу України. Таким чином, перед приходом до влади в Києві уряду П.Скоропадського проблема державної приналежності Криму в міжнародно-правовому сенсі була питанням двосторонніх відносин між Німеччиною та радянською Росією.

Треба відзначити наполегливість П.Скоропадського у вирішенні «кримського питання». Одразу після приходу до влади в офіційних колах Гетьманату було висловлено думку про необхідність ведення однозначної як внутрішньої, так і зовнішньої політики у справі приєднання Кримського півострова до Української Держави. В той час, коли П.Скоропадський намагався порозумітися з цього приводу з вищим німецьким командуванням, 16 травня 1918 р. у Міністерстві закордонних справ відбулася нарада із «кримського питання». Серед багатьох доповідачів професор права Ігор Кістяківський висловив ключовий аргумент: «Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обійми Москви... Самостійність в такому випадку ілюзорна. Що до народностей, які заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні межі» [16, арк.6–6зв].

Слід зазначити, що зі зміною форм державної влади в Україні проблеми, пов'язані з вирішенням територіальних питань, зокрема з визначенням статусу Криму залишилися актуальними: крім Української Держави на нього претендували РСФФР, татарські національні сили та певні «монархічні сили», які виступали за відродження «єдиної неділимої» Росії. Власні інтереси щодо Криму мала й Німеччина.

Однак, якщо Українська Держава змогла з самого початку визначити свою позицію з питання Криму й послідовно її відстоювати, то позиція Німеччини зазнавала трансформацій. Аналізуючи вплив Німеччини на кримський вектор політики П.Скоропадського, необхідно враховувати особливості системи влади й механізму прийняття зовнішньополітичних рішень у Німеччині на заключному етапі Першої світової війни. Ці особливості полягали в значному посиленні впливу військових і, зокрема, Ставки верховного головнокомандування збройних сил, яка часто намагалася перебрати на себе прийняття рішень, які відносилися до компетенції уряду [7, с.142]. Позиція Німеччини в «кримському питанні» позначалася конкуренцією між військовим керівництвом та урядом. Якщо міністерство закордонних справ Німеччини було за передачу Криму Україні, але за умови створення для цього правових підстав та гарантій політичної лояльності українського уряду, то Ставка верховного головнокомандування окупувала Крим та сформувала кримський уряд, плануючи утворення незалежної від України кримської держави під протекторатом Німеччини [7, с.143].

Плани військового керівництва Німеччини стосовно протекторату над Кримом будувалися на проєкті колишнього державного секретаря з питань колоній Німеччини Лагерквіста–Вінклера й передбачали створення квазідержави німецьких колоністів на території Криму й таврійських повітів причорноморських губерній України. Етнодемографічне життєздатність цього утворення мало забезпечити масштабне переселення німецьких колоністів з Волині та Росії на південь України, військово-політичну – широкі гарантії з боку Німеччини. Мета цього плану – зробити безпечним сполучення з Кавказом, Персією та Центральною Азією й отримати базу для активних дій проти Великої Британії в Азії, а також усунути військову небезпеку з боку Росії на Чорному морі [7, с.143–144].

Окрему позицію в системі військового керівництва Німеччини займало командування військово-морськими силами. В Криму його представляла Морська технічна комісія, яка займалася питаннями Чорноморського флоту та торговельного судноплавства в акваторії Чорного моря. На відміну від головнокомандування сухопутними силами, німецьке Адміралтейство дотримувалося традиційних поглядів на завдання Німеччині в Східній Європі, які ґрунтувалися на постулатах політики Отто фон Бісмарка стосовно Росії. Згідно з цими постулатами головні пріоритети Німеччини знаходилися на Заході та в акваторії світового океану, а Росія розглядалася як природний союзник, інтереси якого мали південно-східний вектор й вступали в протиріччя з інтересами Великої Британії в Афганістані, Персії та Індії.

Акцентуючи реальність Української Держави, аналітики німецького Адміралтейства розглядали її як початковий етап загальної стабілізації в Росії з перспективою відновлення дружнього Німеччині монархічного режиму в душі зовнішньополітичних традицій Олександра III (дружні стосунки з Німеччиною та

експансія в південно-східному напрямку). Тому, командування німецьких Військово-морських сил рекомендувало підтримати Українську Державу гетьмана П.Скоропадського, сприяти відновленню її торговельного флоту, створенню власних Військово-морських сил, наполягало на відмові від розгляду інтегрованого Чорноморського флоту як військової здобичі та від планів створення німецьких протекторатів в Криму [7, с.144]. Адміралтейство рекомендувало утримуватися від втручання у внутрішні справи Української Держави й підтримувати монархічні кола, забезпечуючи при цьому економічні інтереси Німеччини [7, с.145].

У питанні долі Чорноморського флоту Адміралтейство наполягало на його передачі Українській Державі з перспективою укомплектування українськими екіпажами та спільних дій з Середземноморським дивізіоном Військово-морських сил Німеччини. Окрім того, керівництво Військово-морських сил наполягало на терміновому створенні з'єднання торгедоносної групи Військово-морських сил України з метою забезпечення морських торговельних комунікацій [7, с.146]. Утім, вплив позиції Адміралтейства не слід переоцінювати, оскільки його роль у прийнятті рішень на національному рівні була обмеженою. Реальна політика німецького військового керівництва щодо Криму зводилася до підтримки уряду С.Сулкевича, який консолидував навколо себе партії російської орієнтації, впливові заможні кола національних меншин, а також, політичне керівництво кримських татар.

30 травня 1918 р. німецький та австрійський послани в Києві були офіційно сповіщені про позицію українського уряду щодо Криму. Голова Міністерства закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко повідомив представників Центральних країн, що «кримське питання» може бути вирішене шляхом надання Кримському півострову автономії [7, с.109]. Німецьке командування обрало політику стримування таких намірів Гетьманату і стало розігрувати своєрідний «проект кримської державності», створивши на початку червня 1918 року уряд Д.Сейдамета.

25 червня 1918 р. під егідою окупаційних властей був утворений новий крайовий уряд Криму, до якого увійшли колишні царські урядовці М.Сулкевич, сенатор А.Ахматович, колишній російський посол в Царгороді Н.Чариков, граф В.Татищев, В.Налобанов, Д.Сейдамет та інші [7, с.120]. В урядовій декларації 18 червня 1918 року, якою встановлювалась структура влади в Криму, були визначені основні напрямки політики кримського уряду. Зокрема, передбачалося збереження самостійності Кримського півострова і ствердження його міжнародного становища, відновлювались права приватної власності, передбачалась реформа землеволодіння і підтверджувалась дійсність на території Криму всіх законів колишньої російської держави, виданих до 25 жовтня 1917 року [7, с.122].

У відповідь на ці кроки Рада Міністрів, через Міністерство фінансів Української Держави, у середині серпня 1918 року оголосила економічну блокаду Кримського півострова. З Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що завдало відчутного удару не лише по кримській економіці, а й по постачанню продуктів до Німеччини [2, с.230].

Упродовж літа 1918 року українські дипломати змушені були вирішувати «кримське питання» також з Росією. Незважаючи на урядові заяви щодо проведення самостійного незалежного курсу, кримське керівництво додержувалося проросійської орієнтації. Самовизначення Криму мало тимчасовий характер, лише до відновлення єдиної (не соціалістичної і не радянської) російської держави. На думку міністра закордонних справ Української Держави Д.Дорошенка такий політичний курс кримського уряду суперечив волі населення півострова. Він зазначав, що у вирішенні кримської проблеми український уряд мав підстави виходити з того, що не тільки українці, а й татари відстоювали позицію приєднання до України [7, с.132].

Українська Держава не могла погодитися на утворення іноземного військово-стратегічного буферу в Криму. Тому П.Скоропадський дедалі наполегливіше став вимагати від німецького командування віддати Кримський півострів під юрисдикцію Гетьманату. Очевидно, що на середину червня 1918 року він отримав принципову згоду на це. Стверджувати це дають підстави свідчення Д.Донцова про його зустріч із гетьманом 20 червня. «Що стосується Криму, то справа, на думку гетьмана, стоїть добре», – занотував тоді у свій щоденник Д.Донцов [10, с.53]. Далі йшли слова П.Скоропадського: «Я поставив німцям ультиматум – я сказав, що просто піду геть, як з Кримом не буде так, як ми хочемо. Німці кажуть, що мусять тепер кокетувати з більшовиками. Видувають всяких Сулкевичів, кримських міністрів. Але як прийде час, Крим віддадуть нам» [6, с.54].

3 липня 1918 року у справі територіальної приналежності Криму німецьке командування обрало посередницьку позицію між українським урядом, кримським рухом та більшовицькими претензіями. За таких умов Українська Держава продовжувала

економічну блокаду півострова, що, зрештою, дало результат: кримський крайовий уряд виявив готовність до переговорів і навіть приєднання Криму до Української Держави на автономних засадах [2, с.239]. Але згодом виявилось, що офіційна позиція, задекларована через німецьке посередництво, була політичним реверансом з боку кримської сторони. Її представники, що прибули наприкінці вересня 1918 року до Києва, свідомо оминали питання політичного змісту. Тоді, Українська Держава заявила про бажання ознайомитися з позицією представників національних груп Криму. Останні прибули до Києва у складі: Т.Рапп і А.Нефф – від німецького представництва, Ю.Везіров і А.Озенбашли – від кримських татар [8, с.219]. Під час обговорення українською стороною був запропонований проект входу Криму до складу Української Держави. Проект передбачав широку культурно-політичну автономію Криму з чітким розподілом повноважень: тих, що належали до загальнодержавної юрисдикції, і тих, що делегувалися автономії [8, с.220]. Після тривалих дебатов, 12 жовтня 1918 року Крим погодився на проект Києва, за умови створення відділів із кримських справ при міністерствах фінансів, закордонних і військових справ Української Держави і введення особливої посади статс-секретаря при гетьманові з кримських питань, який й мав право голосу в Раді Міністрів у межах своїх повноважень [8, с.220–221]. Угода мала бути ратифікована татарським Курултаєм і з'їздом національних та громадських організацій Криму.

Не проти такого проекту в цей час була і німецька влада. Представники німецької меншини в Криму дали згоду на затвердження попередньо укладеної угоди і погодились передати Українській Державі Чорноморський флот із Севастополем. Згодом угода була ратифікована і кримською стороною, а економічну блокаду було знято.

Проте до практичного здійснення цих домовленостей справа не дійшла, оскільки в листопаді 1918 року суттєво змінилася політична ситуація. Німеччина не могла виконувати роль стабілізуючого чинника і виводила свої війська з України. Натомість Антанта не бажала розглядати Україну, як самостійну, суверенну державу, і тому, підтримувала антибільшовицькі сили, прагнути відновити «єдину і неподільну Росію» [3, с.157]. 15 листопада 1918 року влада в Криму перейшла до нового проросійського Крайового уряду, а невдовзі Крим зайняли війська генерала А.Денікіна.

Отже, можна стверджувати, що питання приєднання Криму до Української Держави мав реальний шанс вирішити саме уряд гетьмана П.Скоропадського. Для цього у нього була єдина принципова позиція стосовно державно-територіальної приналежності Кримського півострова до України, важелі політичного, військового й економічного впливу, а також досвідчений дипломатичний корпус, який склався із спеціалістів в галузі міжнародного права та геополітики. Однак, зміна міжнародно-політичної ситуації не дала змоги гетьману реалізувати підписані домовленості.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 2008. – №1. – С.31–46.
2. Гай–Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – Київ, 2004; Гай–Нижник П.П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Довідник. – К., 2004.
3. Гошуляк І. Українська державність і кримські татари (з досвіду взаємовідносин 1917–1918 рр.) // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 13–14 травня 1994 р., К.: Ін-т нац. відн. і політології НАН України, 1995. – С.154–158.
4. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 13–14 травня 1994 р., К.: Ін-т нац. відн. і політології НАН України, 1995. – С.77–84.
5. Джемилев М. Національно-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 13–14 травня 1994 р., К.: Ін-т нац. відн. і політології НАН України, 1995. – С.5–20.
6. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002.
7. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923/Д.І. Дорошенко. – К.:Темпора, 2002. – Т.2; Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р. / Д.Дорошенко // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто: Батьківщина, 1978. – С.48.
8. Зарубин А., Зарубин В. Крымскотатарское национальное движение в 1917–1920 гг. // Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя де-

портації кримськотатарського народу): Матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 13–14 травня 1994 р., К.: Ін-т нац. відн. і політології НАН України, 1995. – С.214–222.

9. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002; Матвієнко Віктор Михайлович. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): дис. д-ра іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003; Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – №5. – С.80–92.

10. Матушевський Ф. Права національних меншостей // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Центральний держ. архів вищих органів влади і управління України; Дослідний ін-т сучасної української історії (Філадельфія) / В.Ф. Верстюк (ред. кол.). – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – С.148–154.

11. Перепада В.В. Вплив Німеччини на реалізацію політики П.Скоропадського щодо Криму: За німецькими документами / В.В. Перепада // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. Університету. – 2004. – Вип.18. – С.142–146.

12. Сергійчук В.І. Неприйняття України. – Львів, 2002; Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К., 1999. – С.167. Сергійчук В.І. Перші кроки у великий світ (до дипломатичної діяльності Уряду УНР) // Державний центр УНР в екзилі. – Філадельфія, К., Вашингтон: Веселка, 1993. – С.257.

13. Сергійчук В.І. Українська соборність. – К.: ТзОВ «Українська Видавнича Спілка», 1999.

14. Січинський В. Крим: історичний нарис. – Нью-Йорк, 1954.

15. Терещенко Ю.І. Скарби історичних традицій. – К.: Темпора, 2002.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.5.

17. Шпорлюк Р. Створення України // Людина і світ. – 2000. – №3. – С.2–10.